

УДК 378.147.34

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

І.І. Макодай

***Анотація.** У статті проаналізовано різні види соціально-психологічного тренінгу, що застосовуються у процесі комунікативної підготовки вчителів (особистісно-орієнтований, поведінковий, ситуаційно-орієнтований), а також визначено педагогічні умови розвитку культури педагогічного спілкування у студентів педагогічних ВНЗ.*

***Ключові слова:** педагогічне спілкування, культура педагогічного спілкування, соціально-психологічний тренінг, підготовка майбутніх учителів.*

***Аннотация.** В статье проанализированы различные виды социально-психологического тренинга, применяющиеся в процессе коммуникативной подготовки учителей (личностно-ориентированный, поведенческий, ситуационно-ориентированный), а также определены педагогические условия развития культуры педагогического общения у студентов педагогических вузов.*

***Ключевые слова:** педагогическое общение, культура педагогического общения, социально-психологический тренинг, подготовка будущих учителей.*

***Summary.** The article analyzes different kinds of socio-psychological training, applied during the communicative teacher training (student-centered, behavioral, situational-oriented), and the pedagogical conditions of development of the culture of pedagogical dialogue among students of pedagogical universities.*

***Keywords:** pedagogical communication, culture teacher communication, social-psychological training, preparation of future teachers.*

Постановка проблеми. Актуальним завданням сучасної освіти є послідовна гуманізація взаємостосунків між учасниками педагогічного процесу, оскільки розвиток активної, самостійної і творчої особистості значною мірою залежить від сприятливості соціально-педагогічного середовища, здатності вчителя налагоджувати емоційно комфортні стосунки з учнями, формувати позитивний психологічний мікроклімат у дитячому колективі. Це ставить особливі вимоги до формування культури педагогічного спілкування майбутніх учителів, вимагає вдосконалення методики їх підготовки до ефективної міжособистісної взаємодії з учнями.

Культура педагогічного спілкування є важливою складовою загальної педагогічної культури і професійної майстерності вчителя. Від неї суттєвим чином залежить ефективність навчально-виховного процесу, адже саме від мистецтва володіння усним словом, здатності налагоджувати у спілкуванні з учнями відверті, доброзичливі стосунки залежить реалізація його виховного потенціалу, чутливість вихованців до його впливів, зрештою – його самореалізація як особистості. У зв'язку з цим проблема формування культури спілкування педагога в період його професійної підготовки набуває особливого значення.

Аналіз попередніх досліджень. Різні аспекти педагогічного спілкування стають предметом активних досліджень, починаючи з кінця 70-х років ХХ ст. У цей час виходять роботи Н. Маслової про стилі педагогічного керівництва [7]; І.Синиці про педагогічний такт у спілкуванні вчителя з учнями [10]; О. Мудрика про спілкування як фактор виховання особистості [8] та ін.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що проблема культури педагогічного спілкування розглядається здебільшого в контексті досліджень загальної педагогічної культури як інтегральної якості особистості вчителя, що виступає узагальненим показником його професійної компетентності (О.Барабанщиков, Т.Белоусов, С.Єлканов, І.Зязюн, Г.Сагач, Т.Іванов, А.Лобач, І.Синиця, В.Сластьонін та ін.).

Окремі аспекти культури педагогічного спілкування знайшли відображення в дослідженнях змісту, структури, функцій і стилів професійного спілкування вчителя. Зокрема, стилі взаємодії педагога та учнів досліджували О.Бодальов, Я.Коломинський та ін.; особливості сприймання і розуміння вчителем учнів – С.Кондратьєва, А.Русалінова, Є.Панько; психологічні бар'єри в спілкуванні педагога з учнями – Л.Божович, Л.Славіна, В.Кан-Калик та ін.; умови реалізації діалогу в педагогічному спілкуванні – Г.Ковальов, В.Асеев, С.Братченко, А.Орлов, А.Співаковська та ін.

У зв'язку з фундаментальним значенням культури спілкування у структурі педагогічної діяльності увага багатьох дослідників зверталась на проблему цілеспрямованої підготовки майбутніх учителів до ефективної міжособистісної взаємодії з учнями. Різні аспекти психолого-педагогічної підготовки учителів до професійного спілкування розглядалися багатьма відомими педагогами та психологами (А.Макаренко, В.Сухомлинський, Ю.Бабанський, В.Кан-Калик, Г.Ковальов, Н.Кузьміна, Т.Яценко та ін.).

Із дисертаційних досліджень останніх років, що торкаються даної проблеми, необхідно назвати праці М.Богданової, М.Варбан, І.Глазкової, М.Гриньової, В.Садової, І.Тимченко, М.Тоби, О.Лисевич.

Незважаючи на значний інтерес науковців до питань педагогічної взаємодії, проблема формування культури професійного спілкування майбутніх учителів поки що залишається відкритою для подальших наукових пошуків. Зокрема, залишаються недостатньо обґрунтованими психолого-педагогічні умови цілеспрямованого формування культури педагогічного спілкування у студентів педагогічних ВНЗ.

У пропонованій статті ми ставимо за мету проаналізувати наявні підходи до формування культури професійного спілкування вчителя, а також визначити педагогічні умови розвитку культури педагогічного спілкування у студентів педагогічних ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Більшість сучасних підходів до комунікативної підготовки вчителя ґрунтується на використанні активних методів і групових форм соціально-психологічного навчання, спрямованих на засвоєння спеціальних знань, формування умінь і навичок професійного спілкування. У психолого-педагогічній літературі відсутній єдиний загальноприйнятий термін для позначення цього типу соціально-психологічної практики. Найчастіше вживаються такі поняття, як соціально-психологічний тренінг, активна соціально-психологічна підготовка, групове навчання спілкування, активне соціальне навчання та ін. Незважаючи на термінологічний плюралізм, характерною ознакою всіх форм активної підготовки до педагогічного спілкування є те, що вони передбачають спеціальну організацію інтенсивної взаємодії учасників малої групи, яка за відносно короткий проміжок часу зумовлює позитивні зміни в їхній комунікативній компетентності.

У найбільш загальному вигляді соціально-психологічний тренінг визначається як «форма психологічного впливу в процесі інтенсивного спілкування в груповому контексті» [1, с.52]. Як

зазначають Н.Н.Богомолова і Л.А.Петровська, специфіка цього виду соціального навчання полягає в цілеспрямованому використанні ефекту групової взаємодії, феномена соціально-психологічного впливу групи на особистість [1]. Головною метою тут виступає засвоєння знань, умінь і навичок ефективного спілкування, підвищення теоретичної і практичної комунікативної компетентності, розвиток соціально-перцептивних здібностей, розширення комунікативного репертуару, тобто формування інструментальних передумов, необхідних учителям для продуктивної взаємодії з учнями.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає підстави виокремити три різновиди соціально-психологічного тренінгу, які застосовуються у процесі комунікативної підготовки учителів: особистісно-орієнтований, поведінковий і ситуаційно-орієнтований. У кожному з них застосовується специфічний комплекс методів і прийомів розвитку соціально-психологічної компетентності вчителя. В особистісно-орієнтованому тренінгу основна увага приділяється усвідомленню та корекції базових особистісних якостей, які виражають ставлення педагога до своєї діяльності, учнів і визначають його культуру педагогічного спілкування. Аналіз спілкування на особистісному рівні передбачає його інтерпретацію в системі дихотомічних категорій, таких як відкритість – закритість, монологічність – діалогічність тощо. Теоретичною основою особистісно-орієнтованого тренінгу є гуманістичні концепції К.Роджерса, А.Маслоу, Р. Мейя, С.Джурарда та ін.

Поведінковий тренінг спрямований передусім на усвідомлення вчителями власного “поведінкового репертуару” і збагачення діапазону можливих способів і прийомів спілкування з учнями. Теоретичну основу цього напрямку соціально-психологічної підготовки складає концепція соціального навчання А.Бандури, теоретичні роботи М.Форверга, Х.Міккіна та ін. Основна увага в цьому виді тренінгу приділяється аналізу властивих учителям способів поведінки і виробленню нових, більш ефективних прийомів педагогічного спілкування.

Основу ситуаційно-орієнтованого тренінгу складає різносторонній аналіз ситуацій міжособистісної взаємодії вчителя з учнями у педагогічному процесі. Розрізняють дві основні форми ситуаційно орієнтованого тренінгу: ситуаційний, в якому ситуація розглядається як реальність соціальних стосунків, і тренінг сенситивності, в якому розглядаються ситуації між особистісної взаємодії.

Ситуаційний тренінг – це подальший розвиток соціодрами Я.Морено в рамках ситуаційної концепції М.Аргайла. Основними формами роботи в цьому випадку є спостереження, відеозапис, наступний перегляд і аналіз типових ситуацій міжособистісної взаємодії, які зустрічаються в професійній діяльності вчителя. Основна мета ситуаційного тренінгу полягає в освоєнні ситуацій соціальної взаємодії на когнітивному і поведінковому рівнях. Для цього найчастіше використовується рольове моделювання ситуацій, що триває до тих пір, поки не буде досягнуто задовільного, адекватного соціальним вимогам виконання міжособистісних і професійних ролей. Під час групового обговорення аналізуються продемонстровані учасниками гри уміння, способи та прийоми спілкування, експресивні реакції і т.д.

Своєрідною спробою синтезу ситуаційного тренінгу і тренінгу сенситивності є варіант активного соціально-психологічного навчання у формі навчально-тренувальних груп, розроблений Ю.М.Ємельяновим [3]. Головна ідея його підходу полягає в аналізі реальних ситуацій, які постійно виникають у навчально-тренувальних групах, у відповідності з структурно-ситуаційною схемою М.Аргайла. При цьому головним шляхом удосконалення комунікативного досвіду особистості вважається усвідомлення нею своєї поведінки в різних ситуаціях групової взаємодії.

Л.А.Петровською розроблено теоретичні та методичні основи перцептивного тренінгу, який знаходиться на стику особистісно-орієнтованого тренінгу і тренінгу сенситивності. На її думку, такий тренінг “дає можливість зробити крок у напрямку рефлексування власних проявів у спілкуванні і верифікації певних соціально-перцептивних утворень” [9, с. 52].

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що найпоширенішими у практиці комунікативної підготовки майбутніх учителів є поведінковий та ситуаційний підходи, в контексті яких основна увага приділяється оволодінню вчителями “технологією” педагогічного спілкування, перцептивними та інтерактивними вміннями, моделюванню конкретних педагогічних ситуацій.

Тренінг педагогічного спілкування, як правило, передбачає вправи по формуванню культури мовлення, розвитку міміки та пантоміміки, навичок довірливої уваги, спостережливості, умінь знімати м’язове напруження. Педагогічний тренінг передбачає також навчання способів спілкування в типових ситуаціях відповідно до конкретних умов педагогічної взаємодії, розвиток навичок імпровізації, постановки і розв’язання педагогічних задач.

Для вдосконалення педагогічного спілкування В.А.Кан-Калик і Г.О.Ковальов пропонують тренінг, який включає: а) спілкування в заданій педагогічній ситуації; б) вправи, спрямовані на практичне оволодіння процедурою і технологією педагогічної комунікації (уміння органічно і послідовно діяти в

публічній обстановці; формування м'язової свободи; розвиток навичок довільної уваги, спостережливості та зосередженості; розвиток найпростіших навичок спілкування; управління ініціативою у спілкуванні; техніка інтонування; визначення і уточнення системи спілкування; розвиток міміки, пантоміміки, педагогічно доцільних переживань; розвиток семантичних рухів; реалізація вербального і невербального спілкування; формулювання і розв'язання педагогічних задач [5].

Як бачимо, проблема комунікативної підготовки вчителів у багатьох дослідженнях зводиться до формування технологічного аспекту педагогічного спілкування. При цьому явно недооцінюється його внутрішній, особистісний аспект, зв'язаний з мотиваційно-ціннісними орієнтаціями вчителя. М.С.Каган і А.М.Еткінд слушно зазначають, що у сучасній літературі з проблем соціально-психологічного тренінгу набули поширення «рекомендації, які повністю ігнорують складність, глибину і різноманітність мотиваційних механізмів спілкування» [4]. Причиною цього є неадекватне трактування окремими дослідниками культури спілкування як сукупності способів, прийомів і навичок спілкування. Фактично культура педагогічного спілкування нерідко зводиться до інструментальної оснащеності педагога і ототожнюється з технологією, а то й технікою спілкування. Відповідно, шлях її формування вбачається у засвоєнні певної сукупності комунікативних умінь і навичок міжособистісної взаємодії. Недооцінюється той факт, що культура спілкування, на відміну від технології, має глибинну особистісну основу. Формування культури педагогічного спілкування не може зводитися до одного лише засвоєння студентами певних знань, умінь і навичок, оскільки вона безпосередньо залежить від особистісних якостей педагога, його мотивів і ціннісних орієнтацій, самосвідомості та професійних установок.

На думку Ю.М.Смельянова, навчаючи лише способів і прийомів комунікативної поведінки без переживання ситуацій міжособистісної взаємодії, можна сформувати маніпуляторський тип спілкування, який не може компенсувати відсутність відвертості та довіри до людей [3].

С.Л.Братченко справедливо зауважує: якщо зосередитись лише на вдосконаленні поведінкового аспекту спілкування без корекції особистісної сфери, то це лише зумовлюватиме перетворення учителів з авторитарною спрямованістю у маніпуляторів [2]. Тобто авторитарний педагог, дотримуючись попередніх ціннісних установок у спілкуванні з учнями, буде реалізовувати їх іншими комунікативними засобами, маніпулятивними прийомами.

На наш погляд, формування культури педагогічного спілкування можливе на основі розробленого у вітчизняній психології особистісного підходу (С.Л.Рубінштейн, В.М.М'ясищев, О.О.Бодальов, К.А.Абульханова-Славська та ін.), у контексті якого спілкування розглядається як єдність двох взаємопов'язаних рівнів: зовнішнього – операційно-дійового і внутрішнього – мотиваційно-ціннісного. Культуру педагогічного спілкування з позицій такого підходу ми розглядаємо як зумовлений ціннісними орієнтаціями вчителя комплекс перцептивних, комунікативних та інтерактивних способів і прийомів спілкування з учнями. У зв'язку з цим у процесі цілеспрямованого формування та корекції культури педагогічного спілкування майбутніх учителів значна увага повинна приділятися не лише операційно-дійовому, технологічному аспекту спілкування, але й мотиваційно-ціннісній сфері особистості вчителя. Досить перспективним у формуванні культури професійного спілкування майбутніх учителів є принцип впливу через особистісний компонент спілкування: корекція мотиваційно-ціннісних установок педагога сприятиме відповідній перебудові поведінкового аспекту його спілкування.

Слід підкреслити, що особистісно орієнтований підхід не заперечує необхідності спеціальної тренінгової роботи, спрямованої на розвиток операційно-дійового аспекту культури педагогічного спілкування. Л.А.Петровська справедливо підкреслює необхідність використовувати в процесі комунікативної підготовки весь «набір засобів, орієнтованих як на розвиток суб'єкт-суб'єктних, продуктивних, особистісних сторін спілкування, так і його суб'єкт-об'єктних, репродуктивних, операціональних складових» [9, с. 31].

Взявши за основу особистісний підхід, ми розробили спеціальну програму комунікативної підготовки майбутніх учителів, яка включає комплекс форм, методів і прийомів, спрямованих на розвиток і вдосконалення їхньої культури міжособистісної взаємодії з учнями.

Провідна ідея розробленої програми полягає у формуванні культури професійного спілкування шляхом корекції мотиваційно-ціннісної сфери майбутніх учителів: властивих їм ціннісних орієнтацій і установок у сфері педагогічного спілкування. У відповідності з таким підходом методи і форми активної соціально-психологічної підготовки спрямовувалися на вдосконалення комунікативної компетентності майбутніх учителів, розвиток у них особистісних передумов ефективної педагогічної взаємодії з учнями. Вихідною була ідея про формування культури спілкування через корекцію властивих майбутнім учителям ціннісних орієнтацій і установок у сфері педагогічної взаємодії.

Цілеспрямоване формування культури педагогічного спілкування майбутніх учителів здійснювалося поетапно: підготовчий етап, етап самооцінювання, етап цілепокладання, конструктивний етап і підсумковий. Кожний етап передбачав реалізацію відповідних завдань і використання адекватних форм, методів і прийомів професійної підготовки студентів до педагогічного спілкування.

Основне завдання підготовчого етапу полягало в формуванні у студентів мотивів удосконалення культури педагогічного спілкування. На етапі самооцінювання забезпечувалося усвідомлення студентами продуктивних і непродуктивних особливостей власного професійно-педагогічного спілкування, формувалося рефлексивне ставлення до комунікативного аспекту педагогічної діяльності. Основне завдання етапу цілепокладання полягало в розробці студентами індивідуальних програм удосконалення культури педагогічного спілкування. На конструктивному етапі створювалися умови для розвитку перцептивних, інтерактивних і комунікативних умінь через розігрування студентами педагогічних ситуацій, участь у рольових іграх, групових дискусіях, виконання практичних вправ тощо. На заключному етапі перевірялася реалізація студентами індивідуальних планів удосконалення культури професійного спілкування.

Розроблена програма формування культури педагогічного спілкування майбутніх учителів включає в себе комплекс організаційних форм, методів і прийомів соціально-психологічної підготовки: лекційні та семінарські заняття; практичні заняття з питань діагностики індивідуальних особливостей педагогічного спілкування; індивідуально-консультаційна робота; моделювання та аналіз конкретних ситуацій педагогічного спілкування; розв'язування психолого-педагогічних задач; структуровані та спонтанні групові дискусії, спрямовані на обговорення та корекцію ціннісних орієнтацій і способів педагогічного спілкування; сюжетно-рольові ігри; психотехнічні вправи; читання та обговорення наукової та науково-популярної літератури з проблем педагогічного спілкування.

Висновок. Результати наших досліджень свідчать, що розвиток у майбутніх учителів культури педагогічного спілкування можливий за таких педагогічних умов: формування у студентів потреби в оволодінні культурою педагогічного спілкування, установки на самовиховання і вдосконалення комунікативної компетентності; включення до змісту навчання інформації, яка відображає різні аспекти культури спілкування вчителя; створення під час занять сприятливого психологічного мікроклімату, необхідного для активізації самопізнання та стимулювання творчої самореалізації студентів; використання форм і методів навчання, які включають майбутніх учителів у цілеспрямований пошук продуктивних способів і прийомів професійної взаємодії (групові дискусії, рольові ігри, моделювання та аналіз педагогічних ситуацій, психотехнічні вправи, мікророзкладання тощо).

Література

1. Богомолова Н.Н. О методах активной социально-психологической подготовки / Н.Н.Богомолова, Л.А.Петровская // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1977. – №1. – С. 51-62.
2. Братченко С.Л. Развитие у студентов направленности на диалогическое общение: Дис. ...канд. психол. наук / Сергей Леонидович Братченко. – Л., 1987. – 268 с.
3. Емельянов Ю.Н. Обучение паритетному диалогу / Ю.Н. Емельянов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. – 108 с.
4. Каган М.С. Общение как ценность и как творчество / М.С.Каган, А.М.Эткинд // Вопросы психологии. – 1988. – №4. – С. 25-34.
5. Кан-Калик В.А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования / В.А.Кан-Калик, Г.А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1985. – №4. – С. 9-17.
6. Лисевич О.В. Формування культури педагогічного спілкування майбутніх вчителів у контексті педагогічних технологій / О. В. Лисевич // Педагогіка вищої та середньої школи : Зб. наук. праць. – Кривий Ріг : КДПУ, 2010. – Вип. 24. – С. 72-77.
7. Маслова Н.Ф. Стиль педагогического руководства и оптимальность сочетания воспитывающих воздействий учителя / Н.Ф. Маслова // Психолого-педагогические проблемы взаимодействия учителя и учащихся / Под ред. А.А. Бодалева, В.Я.Ляудис. – М., 1980. – С. 131-137.
8. Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания / А.В. Мудрик. – М.: Педагогика, 1984. – 126 с.
9. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л.А.Петровская. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 216 с.
10. Сеница И.Е. Педагогический такт и мастерство учителя / И.Е. Сеница. – М.: Педагогика, 1983.– 137 с.